УДК 821.512.145

Э.И. Сафина

ЯҢА «РУСЧА-ТАТАРЧА СҮЗЛЕК»КӘ БӘЯЛӘМӘ (авторы Ф.Ф. Гаффарова; Казан, 2025. 655 б.)

В рецензии представлен анализ «Русско-татарского словаря» Ф.Ф. Гаффаровой на уровне макро- и микроструктуры. Особое внимание уделяется микроструктуре словарных статей: переводным эквивалентам, которые в необходимых случаях уточняются с помощью кратких пояснений и толкований, и способам подачи иллюстративного материала, что наглядно демонстрируется на конкретных примерах. К ключевым достоинствам издания отнесены богатый иллюстративный материал, обилие примеров употребления слов, а также включение религиозной лексики. Эти особенности делают словарь ценным справочным пособием для учеников, студентов, а также для широкого круга пользователей, самостоятельно изучающих татарский язык.

Ключевые слова: лексикография, русско-татарский словарь, переводные словари, терминология, двуязычные словари.

The review analyzes F.F. Gaffarova’s “Russian-Tatar Dictionary” at both the macro- and microstructural levels. Particular focus is placed on the microstructure of dictionary entries, examining translation equivalents (which are clarified, where needed, with brief explanations and interpretations) and the methods of presenting illustrative material, as demonstrated with specific examples. Key strengths of the publication include its rich illustrative content, numerous examples of word usage, and the inclusion of religious terminology. These features make the dictionary a valuable reference resource for schoolchildren, students, and a broad audience of independent Tatar language learners.

Keywords: lexicography, Russian-Tatar dictionary, translation dictionaries, terminology, bilingual dictionaries.

Татар лексикографиясендә русча-татарча сүзлекләр төзелүнең бай тарихы бар. XV гасырга караган беренче кулъязма русча-татарча сүзлекләрдән алып бүгенге көндә басыла торган заманча лексикографик чыганакларга кадәр йөзләгән сүзлек дөнья күргән. Алар арасында бер үк авторлар төзегән сүзлекләрнең кат-кат бастырылганнары да, бер тапкыр гына нәшер ителгән хезмәтләр дә җитәрлек. Тәрҗемәле сүзлекләрнең даими төзелеп һәм басылып торуы мондый төр хезмәтләргә ихтыяҗ зур булуны күрсәтә. Соңгы ике дистә елда гына да үткән гасырда төзелгән русча-татарча сүзлекләрнең берничә тапкыр басылуы (2000; 2001; 2003; 2009; 2014) шуны дәлилли. 2018 елда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре эшләгән ике томлы, 2024 елда бер томлы «Русча-татарча сүзлек»ләр дә кулланучылар тарафыннан бик көтеп алынды.

Әлеге хезмәтләр исемлеген тулыландырып, күптән түгел тагын бер яңа сүзлек дөнья күрде. Ф.Ф. Гаффарова төзегән «Русча-татарча сүзлек» биш мең данәдә «Милләт» нәшриятында басылган. Сүзлек

турындагы мәгълүматта күрсәтелгәнчә, беренче чиратта ул мәктәп укучылары, студентлар һәм татар телен үзлектән өйрәнүчеләр, шулай ук рус телендәге текстларны татар теленә тәрҗемә иткәндә куллану өчен төзелгән.

Белешмәлек сүзлекнең төзелеше, сүз төркемнәренең ничек бирелеше һ. б. турында җентекле мәгълүмат белән башланып китә, аннан шартлы кыскартылмалар, рус алфавиты китерелә. Библиография өлешендә рус һәм татар теленең төп аңлатмалы сүзлекләре, русча-татарча һәм татарча-русча кайбер сүзлекләр бирелә. Кызганыч, анда соңгы елларда басылып чыккан русча-татарча сүзлекләр (РТС, 2018; РТС, 2024) күрсәтелмәгән.

Сүзлекнең лексик материалы хәзерге әдәби телгә нигезләнгән. Лөгатьлек киң кулланылыштагы сүзләрдән, көндәлек тормышта, төрле чараларда кирәк булырга мөмкин әйтелмәләрдән, берәмлекләрдән гыйбарәт. Моннан тыш, соңгы елларда дингә килүчеләрнең (бигрәк тә яшьләрнең) артуын күздә тотып булса кирәк, ислам диненә кагылышлы күп кенә сүзләр кертелгән.

Хезмәт русча-татарча сүзлекләргә хас структурага ия. Башта калын хәрефләр белән баш сүз, аннан грамматик һәм стилистик характеристикалар һәм сүзләрнең тәрҗемәсе, кулланылыш үрнәкләре китерелә. Төрләнгәндә төп өлеше үзгәрә торган сүзләрдә параллель сызыклар кулланыла.

Сүзлекнең кулланучылар өчен уңайлы ягы – җәяләр эчендә аңлатма буларак китерелгәннәреннән тыш, рус телендәге барлык сүзләргә дә басым куелган. Сүз төркемнәренең бирелеше, нигездә, башка русча-татарча сүзлекләрдәге кебек. Сүзләрнең вариантлары төп сүзгә җибәрелә. Мәсәлән, **дава́ть** *несов. см.* **дать**; **ка́к-либо** *нареч. см.* **ка́к-нибудь**; **карто́шка** *ж. разг.* **карто́фель**.

Татар телен үзлектән өйрәнүчеләрне күз уңында тотканлыктан, хәтта гади сүзләрдән соң да аралашу барышында кулланыла торган сүзтезмәләр, җөмләләр китерелә. Мәсәлән, **вечер** сүзеннән соң *добрый вечер!* хәерле кич! *по вечерам он бегал в парке* кичләрен ул паркта йөгерә иде, *музыкальный вечер* музыкаль кичә һ. б. Башка сүзлекләрдә тәрҗемәсез калган сүзләргә эквивалентлар бирү (орнамент – *нәкышь*, газон – *үләнлек*, гид – *экскурсия йөртүче* һ. б.) яисә уңышлырак вариантлар тәкъдим итү шулай ук сүзлекнең уңай ягы булып тора. Мәсәлән, **вечерний** сүзенең икенче мәгънәсе – предназначенный для вечера – *бәйрәм ...ы* дип тәрҗемә ителә. Башка икетелле сүзлекләрдәге «*кичке, кичә ... ы*» (*кичке күлмәк, кичке костюм*) тәрҗемәсе белән чагыштырганда, *бәйрәм күлмәге, бәйрәм костюмы* дию чынлап та уңышлырак кебек.

Сүзлек сигез меңгә якын сүзнең тәрҗемәсен бирә. Тәрҗемәдән тыш, татар сүзләренең нечкәлекләрен аңлату өчен, барлык күпмәгънәле сүзләргә җәя эчендә кыскача аңлатмалар китерелә:

ка́ша *ж.* 1) (*кушанье из крупы*) ботка; 2) *перен. разг.* (*путаница в мыслях*) буталчыклык, тәртипсезлек.

Бер мәгънәле сүзләргә аңлатмалар китерелгән очраклар да бар. Андыйлар, нигездә, гади кулланучыга аңлашылып бетмәгән сүзләргә яисә алынмаларга кагыла. Шул исәптән, кулланучылар мәгънәсен дөрес аңласын өчен, автор сүзлектә урын алган дини тематикадагы сүзләрнең һәрберсенә аңлатмалар китерә. Мисал өчен:

Мигра́дж *м. рел.* (*праздник в ознаменование чудесного ночного путешествия пророка Мухаммеда из Мекки в Иерусалим и его вознесения на седьмое небо к престолу Аллаха*) Мигъраҗ, Мигъраҗ кичәсе; ~ *произошло́ 27 раджа́ба 621 го́да* Мигъраҗ 621 нче елда рәҗәб аеның 27 сендә була;

гушр *м. рел.* (*вид приношения в исламе, составляющий одну десятую часть собранного урожая*) гошер (сәдакасы); *вы́делить (отда́ть)* ~ гошер сәдакасы бүлеп бирергә (тапшырырга);

Тахаджу́д *м. рел.* (*ночной дополнительный намаз, к-рый совершается индивидуально*) тәһәҗҗуд; *соверши́ть* ~ тәһәҗҗуд укырга.

Дини лексиканың кайберләре (*Аллах, медресе, мечеть, хадж, хаджи, харам, халяль, фетва*) рус теленең аңлатмалы һәм орфографик сүзлекләрендә теркәлгән булса, *фитр, гаит, гушр, тахаджуд, машаллах, ас-саляму алейкум, астагфируллах* һ. б. сүзләрне әле лексикографик чыганакларда урын алган дип булмый. Аңлатмалы яисә «Татарча-русча сүзлек»ләрдә татарчасы бирелгән очракта да, рус теленә тәрҗемәләре китерелми иде. Димәк, дини тематикадагы күпчелек сүзләр «Русча-татарча сүзлек»тә беренче тапкыр урын ала. Билгеле, бу – бик зур җаваплылык.

Дин белән бәйле сүзләрнең аерым вокабула итеп бирелмичә, башка сүзлек мәкаләсенә кертелгәннәре дә бар. Мәсәлән, *ночь* сүзе мәкаләсендә *ночь аль-кадр* (Кадер кичәсе), *ночь бараат* (Бәраәт кичәсе), *ночь рагаиб* (Рәгаиб кичәсе), *день* сүзеннән соң *день Арафа* (Гарәфә көне), *день Ашура* (Гашүрә көне) һ. б. турында мәгълүмат табарга була. Шул ук вакытта, ислам диненә кагылышлы бик күп лексик материал бирелсә дә, сүзлеккә *ислам* сүзе үзе кертелмәгән (чагыштыру өчен: *христианство* сүзе бар).

Моңа кадәр төзелгән кайбер тәрҗемәле сүзлекләрдән аермалы буларак, әлеге чыганакта сүзләргә шактый киң иллюстратив материал бирелә. Сүзләрнең контекстта кулланылу үрнәге буларак китерелгән мәгълүмат телне өйрәнгәндә ярдәм итә дип уйланыла. Шул ук вакытта, гади сүзләргә дә мисаллар күп. *Абитуриент, гитара, гимн, герб, кафе* һ. б. сүзләргә иллюстратив материал кирәк тә түгел кебек.

Мисаллардан соң ромб билгесе белән фразеологик әйтелмәләр, мәкаль-әйтемнәр, тотрыклы сүзтезмәләр урын алган. Алар төрле очракларда төрлечә тәрҗемә ителә: тулысынча туры килә торган эквиваленты белән; шуңа якын мәгънәдәге вариант белән; мәгънәсен тәрҗемә итеп аңлату рәвешендә һ. б.

Ромб белән билгеләнгән өлешнең укучылар, гади кулланучылар өчен эшләнүе күренә. Анда *в самом деле* чыннан да, чынлап та, *принять к сведению* исәпкә алырга, *без лишних слов* күп сөйләп тормыйча һ. б. көндәлек кулланылыштагы сүзләр, тотрыклы сүзтезмәләр китерелә. Төп сүз белән сүзтезмә бирелгән очраклар да бар. *Лицо* мәкаләсендә ромбтан соң *физическое лицо* – физик зат, *юридическое лицо* – юридик зат, *водный* сүзендә *водные лыжи* һ. б. шундыйлардан.

Йомгаклап әйткәндә, Ф. Гаффарова төзегән «Русча-татарча сүзлек»: 1) укучылар, студентлар һәм татар телен өйрәнүче киң кулланучылар өчен кирәкле төп сүзләрне үз эченә ала; 2) сүзләрнең тәрҗемәләрен генә биреп калмый, телне камил белмәүчеләр өчен аларның кыскача аңлатмаларын да китерә; 3) дини лексикага зур урын бирә, бу исә кулланучыларга, бигрәк тә яшьләргә, дини төшенчәләрне дөрес аңларга ярдәм итә; 4) телне өйрәнүчеләрне күздә тотып, сүзләрнең кулланылыш үрнәкләрен тәкъдим итә һ. б. Шул рәвешле, яңа «Русча-татарча сүзлек» бүгенге кулланучылар өчен актуаль лексик материалны үз эченә алган заманча лексикографик чыганак булып тора.

Дистәләгән сүзлек, шул исәптән русча-татарча, аңлатмалы, терминологик сүзлекләр авторы булган тәҗрибәле сүзлекченең әлеге хезмәте дә меңләгән кулланучыларның өстәл китабына әйләнер.

Әдәбият

Гаффарова Ф.Ф. Русско-татарский словарь. Русча-татарча сүзлек / под ред. О.Н. Галимовой. Казань: Милләт, 2025. 655 с.

Сафина Эльвира Ирфат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Сафина Эльвира Ирфатовна,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела лексикографии Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

7idillia@mail.ru